

Кошматова Ж.Ж.

Т. КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДА ТЕРС ЭМОЦИЯНЫН БЕРИЛИШИ

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ СТОРОН В РОМАНЕ Т. КАСЫМБЕКОВА «СЛОМАННЫЙ МЕЧ»

УДК: 894.341:408.53

Аталган макалада терс эмоция түшүнүгү Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын мисалдарынын негизинде аныкталды. Ошондой эле, орой, одоно маанисиндеги (вульгаризм) сөздөрдүн табияты көркөм чыгарманын алкагында ачып көрсөттүлөү.

Эмоционалдык-экспрессивдик лексиканы, анын ичинде терс эмоцияны туюндурган тилдик каражаттарды иликтөө кыргыз тил илиминде жаңыдан гана колго алына баштады. Андыктан, изилдөөнүн татаалдыгын, көптөгөн суроолорду жаратарын алдын-ала белгилей кеткибиз келет. Адам баласы дүйнөдөгү кубулуш, нерсе, заттарды белгилүү бир эмоция менен кабыл алат, б.а., ага өзүнүн оң жана терс баалоосун билдирет. Мунсуз нерсени кабыл алуу мүмкүн эмес жана адам оң жана терс мамиле-баалоосун ар түрдүү тилдик жана тилдик эмес (вербалдык эмес) каражаттарынын негизинде экинчи тарапка (адресатка) жеткирет, бул, өз кезегинде сөздөрдүн маанилерин экиге бөлүп, оң жана терс деп кароо муктаждыгына алып келет. Мындайча бөлүштүрүү зарылдык болуп саналат, мунсуз, биринчиден, эмоционалдык лексиканын табиятын, аны туюндуруучу лексикалык каражаттарды ар тараптуу жана терең ачып берүүгө болбойт. Муну менен маселенин мындайча коюлушу изилдөө аймагын кеңейтип, аталган кубулушту жаңы өңүттөн кароого жол ачат. Бул – бир. Экинчиден, тил илиминде интонация, контексттик маани деген түшүнүктөр да бар экендиги белгилүү. Мына ушу жааттан карай турган болсок, анда сөздөрдүн маанилерин оң жана терс деп бөлүү бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Мындай кырдаалда, сөздүн эмоционалдык маанисин так аныктоо үчүн интонацияга жана аны коштоп келген, б.а., ал сөздөн кийин айтылган ойдун мазмунуна көңүл буруу керек. Мисалы, мейли сөзү өз алдынча турганда макул болуу же кубаттоону, колдоп-коштоонуу туюндурат, бирок, айрым учурда, көркөм чыгармаларда же оозеки кеп болуп жаткан кырдаалга карай, таптакыр башка, карама-каршы маанини билдирип калгандыгын көрөбүз. Айталы, – **Мейли, алгысы келген кунун алсын!** - деп, *ичинде угуттай кыжырын жашыра албай кетти* деген сүйлөмдө. «Угуттай кыжырын жашыра албай» ымдоо-жансоосу мейли сөзүн жандап келип, көтөрүңкү үн кыжырдануу сезими менен айтылып, мейли

сөзүнө тескери ыраң-түс берди. Мунун натыйжасында ал каршы болуу, каалабоо сезимин туюндурду да, өзүнүн түпкү маанисине карама-каршы келип. Арийне, мындай учурда, мейли сөзү макул болуу, кубаттоо өндүү маанини билдирди деш логикага таптакыр сыйбайт. Мына ушул жөнөкөй бир эле мисал кеп болуп жаткан маселенин табияты өтө татаал экендигин, аны ар тараптуу жана кылдат териштирүү зарылдыгын коюп отурат. Биз мына ушул жагдайды эске алып, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан алынган мисалдардын негизинде аталган маселеге атайын кайрылып отурабыз

Жалпы эле көркөмдүктү жаратуучу тилдик бирдиктер жана каражаттар сыяктуу эле терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин да көркөм чыгармада өзгөчө орду бар. Терс эмоцияны билдирген тилдик бирдиктерди вульгаризм сөздөр түзөт. Вульгаризмдер – адабий лексиканын чегинен сыртта турган орой сөз же сөз айкаштары. Бул лексикалык катмар жөнүндө илимий адабияттарда учкай гана маалымат берилип келет. Эгер вульгаризм сөздөрдү тереңирээк изилдей турган болсок, анын маанилик топторунун көп жактуу жана адамдагы терс эмоционалдык сезимдерди ачык, так-таамай, кандай чагылса, ошондой кылып берүүнүн каражаты экенин байкоого болот. Вульгаризм сөздөр көркөм чыгармаларда, каармандардын кептеринде жана сүйлөшүү стилинде көп колдонулат. Айтуучу тараптын жеке сезимдерин, айрыкча **терс эмоциясын**, экинчи бир тарапка жеткирүүдө вульгаризм сөздөр баалуу тилдик да, кептик да материал боло алат. Одоно, орой сөздөр болгондугуна карабастан, вульгаризмдер оозеки сүйлөшүүдө жана көркөм чыгармаларда кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Кээде ар кандай шарттык кырдаалга жараша аларды колдонууга туура келген жагдайлар жаралып калат жана аларды колдонуу аркылуу жек көргөн же ачуулануунун жеткен чегиндеги сезимдерди өз деңгээлинде туюнта алабыз. Бул – пикир алышуудагы жана күнүмдүк жашоодогу кептик зарылдык. Ансыз ал терс эмоцияларды билдире албайбыз, баарына белгилүү болгондой, адам баласы күнүмдүк турмушта вульгаризм сөздөрдү көп эле жолу колдонот жана анын таасири астында өзүнүн ички терс эмоциясын жана баалоосун экинчи тарапка билдирет. Мына ошол

турмуштук чындыкты жана адам жашоосунун ар тарабын көркөм чыгарма адабий жана турмуштун чегинде чагылтып берет. Ошондуктан тилдик жана кептик факт катары бул орой сөздөр илимий изилдөөнүн объектиси боло алат.

Вульгаризм сөздөр табиятынан терс мааниге ээ. Ал турсун айрымдарын айтууга уят экендиги менен пайдаланууга такыр жараксыз. Көптөгөн вульгаризмдер стилистикалык терс боёктуулукка ээ /Аширбаев Т., 176-б./ Мисалы, сөгүү, каргоо сөздөрү табиятынан терс сапатка ээ, ошондуктан ал терс эмоцияны чагылтып берүүдө, көбүнчө, жазуу ишинде каармандардын диалогдук кептеринде колдонуу максатка ылайыктуу. Эскерте кетчү жагдай, көркөм стилде болсун, сүйлөшүү кебинде болсун сөгүү маанисиндеги сөздөрдүн кээ бир түрлөрүн айтылышындай кылып көркөм чыгармада жана пикир алмашууда колдонуу маданиятсыздыкты туюнтуп калат, б.а., этикалык эрежеге туура келбейт. Ошондуктан мындай жагдайлык учур көркөм чыгармаларда кыскартылып же узак интонация менен, төмөнкүчө имитацияланып берилет: – *А, кызыталак...– деп башын чайкады* (303-б). – *А энеңди...– деп обдулуп калды* (102-б.). Сөгүү сөздөрүнөн мурун же кийин сөзсүз түрдө терс эмоция коштолот, б.а., терс эмоциясыз сөгүү сөздөрү жаралбайт. Демек, терс эмоцияны туюнтуунун каражатын сөгүү жана каргоо сөздөрү түздөн-түз түзө алат.

Вульгаризм сөздөр өздөрүнүн мазмундук сапаттары боюнча адабий тилдин нормаларына жооп бере албайт. Ал сөздөр оройлугу, уят маанилерге ээ экендиги жана башка терс маанилери менен кеп маданиятын төмөндөтөт /Аширбаев Т./ Бирок аларды пайдалануу кеп маданиятына туура келбейт экен деп, пикир алышууда же жазууда колдоно албай коё албайбыз. Мисалы, жакшы көргөн сезимдерди «алтыным, садагам, жаным, жалгызым ж.б.» сөздөрүнүн жардамысыз жеткире албагандай эле, терс эмоцияны да вульгаризм сөздөрүсүз экинчи тарапка билдирүү кыйын. Аларды колдонуу – жагдайлык зарылчылык. Ошондуктан биз вульгаризмдерди лексикалык сапаттары боюнча турмуштук сүйлөшүү сөздөрүнө карама-каршы коюлгандыгын эске алып, аларды лексикалык өзгөчө катмар катары бөлүп карадык. Канткен менен, вульгаризмдер тилдик жана кептик факт. Биз алардан пикир алышууда буйтап өтө албайбыз. Тескерисинче, ал сөздөрдүн табиятын терең билүү биздин кеп маданиятыбыздын сапаттык жагынан жогорулашына шарт түзөт.

Терс эмоцияны жараткан сөздөрдүн мани-лик топтору көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Мисалы, жактырбоо, теңсинбөө, кордоо, жекирүү, шылдыңдоо, каргоо, сөгүү, жини келүү, каардануу, буйрук, табалоо, какшыктоо, капалануу, ыйлоо, ызалануу, бакыруу, өкүрүү, жек

көрүү, жемелөө, колдобоо, каршы болуу, жийиркенүү, уяткаруу, кыйынсынуу, айыптоо, кайдыгерлик, коркутуу, келекелөө деген ар түрдүү маанилерди билдирет.

– *Кокуй, өлүгүңдү көрөйүн жарым эс...* (121-б.).

– **Көрүңдөн гана таш чыккыр, ким гана болду экен?!-деп күүдү Мадыл** (303-б.). Биринчи мисалдагы, «өлүгүңдү көрөйүн» каргыш сөзү аял адамга таандык, б.а., Жаркын-айымдын Шералини жарым эс деп, ага кошумча аны каргап жатканы сүрөттөлгөн. Өзгөчө белгилөөчү учур, каргоо сөздөрү колдонулушуна карай аялдарга тиешелүү жана жалпыга бирдей колдонула турган болуп бөлүнөт. Аялдарга тиешелүү каргыш сөздөрүн эркектер колдоно албайт, бул бир гана аялдарга тиешелүү (мисалы, *өлүгүңдү отурайын, өлүгүңдү көрөйүн* ж.б.). Экинчи мисалда, «көрүңдөн таш чыккыр» каргоо сөзүн Мадыл өз кебинде колдонуу менен жек көрүү сезимин тастыктады. Көрүңдөн таш чыккыр – кыргыз элинде эң күчтүү каргоо сөздөрүнүн бири, себеби элибизде «жакшы адамдын көрүн казганда, топурагы борпоң чыгат жана ал адам бейишке барат, ал эми топурагы таштак чыкса, анда бул абалды жамандыкка жорушкан, б.а., жаны тозокто кыйналат» деген ишеним болгон жана бул ишеним азыркы күнгө чейин эл арасында өз күчүн жогото элек. Кээ бир каргыш сөздөр элдин дүйнө таанымын, дин ишенимин кошо чагылтат. Мисалы, - **Атаны этегиң узабагыр...** (83-б.). «Атанын этегиң узабагыр» каргоо сөзү «тукумуң узабагыр, тукумуң курут болгур» деген каргоо сөздөрүнө синонимдеш болуп саналат. Кыргыздарда баласыз өтүү – эң оор кайгы, бактысыздык катары бааланат. Бул тээ оозеки чыгармачылыктан тарта (мис, Жакыптын баланы тиленүүсү, күтүшү, азап чегүүсү), азыркы күнгө чейин жашоодо колдонулуп келүүдө. Дагы бир мисал, *Ар бир мечитте, ар күнү «каапырга сатылып кеткен шайтанга» дуулдап наалат айтылууга өтүлүүдө* (218-б.). Элибизде мусулман динин тутунбагандарды, айрыкча, мусулман динин башка дин менен алмаштыргандарды «каапыр» деп атоо түшүнүгү бар. Мына ушул кырдаал, жогорку мисалда эң ийгиликтүү чагылды. Демек, каргоо сөздөрү элдин дүйнө таанымы жана диндик ишенимдерин камтыган, терс мамилени, терс маанайды билдирүүдө пикир алышуунун өзгөчө куралы боло алат.

Жаныбарлардын, мифологиялык жандыктардын аталыштары адамдардын мүнөзүнө салыштырып, ал сөздөр кепте орой сөздүн кызматын аткарышат. Мындай терс боёктуу сөздөр өзүндөгү эмоциялык-экспрессивдүүлүк сапаттары боюнча кадыресе орой сөздөрдөн артыкчылык кылат. Мисалы,

1. *Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абусатар Калтаны атып тиктеп, жука*

эрди титиреп: - Жашырын! Куйтуңдаган, түлкүнүн куйругу!-деди өзүн токтото албай (101-б.).

2. – Хи,-деди ал кыжыр менен,- чага турган жылаан экен десе, тили суурулуп калган сасык жылаандар турбайбы!..(542-б.).

3. Эл кыйкырып жатты: – Чы-ык быякка! Бөрүнүн тукуму! Чы-ык быякка, наалаты!..(524-б.).

4. Карма! Карма кутурган калди!(83-б.).

Биринчи мисалда Абусатар калпаны түлкүнүн куйругуна салыштыруу менен аны кыйтыр, алдамчы, эки жүздүү адам катары сыпаттап жатат. «Түлкүнүн куйругу» деген салыштырууда бардык маани камтылып, айтылуучу ой таасирдүү болду. Экинчи мисалда болсо, жыланга салыштыруу, болгондо да, сасык жыланга теңөө менен кыжырдануу, тоготпоо, шылдыңдоо, мыскылдоо, теңсинбөө маанилери камтылды. Үчүнчү мисалда, бөрүнүн тукуму деп, «бөрү баласы ит болбойт» дегендей же душман, чыккынчы, журт бузар деп айткысы келген учурду элестүү түрдө чагылтып берген. Акыркы мисалда Нүзүптү өз бийлигине манчырканып, адамдарды тоготпой, эч кимди көзүнө илбей, көзүнө бир нерсе көрүнө турган болуп калды деген сезимдерин кутурган итке салыштыруу аркылуу жана ага «таз, чачы жок» маанисин туюнткан «кэл» диалектилик сөзү кошулуп айтылып, жек көрүүнүн жогорку чегиндеги эмоция берилген. Демек, терс эмоцияларды ар түрдүү каражаттардын жардамы менен таасир-

дүү жана көркөм кылып экинчи тарапка жеткирсе болот.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм тилдик каражаттар жана тилдик бирдиктер сыяктуу эле терс эмоцияны билдирген тилдик бирдик жана каражаттардын да көркөм чыгармада орду зор. Аларсыз каармандардын чыныгы адамдык сапаттары чындыктагыдай ачык, так-таамай ачылбайт. Ал сөздөрдүн топторун орой, одоно маанисин билдирген (вульгаризм) сөздөр түзөт. Демек, вульгаризм сөздөр көркөм чыгармаларда, каармандардын кептеринде, алардын терс эмоцияларын туюнтуу максатында пайдаланылат. Мындай каражаттар «Сынган кылыч» романында сандык да, сапаттык да жагынан жазуучу тарабынан чеберчилик менен колдонулган.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Бишкек: Кыргызстан. 1998.
2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе: Мектеп. 1978.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканынын жалпы маселелери. 1-китеп. Бишкек - Ош. 2000.
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп. Бишкек. 2000.
5. Касымбеков Т. Сынган кылыч: тарыхый роман. Бишкек: Кыргызстан. 1998.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. Бишкек: Кыргызстан. 1998.